

Т. С. ПОДОРОЖНА

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ПОНЯТТЯ В СИСТЕМІ ПОНЯТІЙНО-КАТЕГОРІАЛЬНОГО АПАРАТУ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА

Аналізуються конституційно-правові поняття як один з головних елементів понятійно-категоріального апарату конституційного права. Розглядається їх провідна роль у вирішенні завдань сучасної конституційно-правової науки з точки зору подальшого удосконалення й підвищення ефективності конституційно-правових відносин.

Ключові слова: *понятійно-категоріальний апарат, поняття, категорія, термін, визначення, конституційне право.*

Анализируются конституционно-правовые понятия как один из главных элементов понятійно-категоріального апарату конституционного права. Рассматривается их ведущая роль в решении задач современной конституционно-правовой науки с точки зрения дальнейшего совершенствования и повышения эффективности конституционно-правовых отношений.

Ключевые слова: *понятійно-категоріальний апарат, понятие, категория, термин, определение, конституционное право.*

The article analyzes the constitutional and legal concepts as one of the main elements of the conceptual and categorial apparatus of constitutional law. We consider them a leading role in addressing the problems of modern constitutional jurisprudence in terms of further improving the efficiency of constitutional and legal relations.

Key words: *conceptual-categorial apparatus, the concept, category, term, definition, constitutional law.*

Загальновідомо, що будь-яка наука має власний самостійний та відокремлений предмет, а також становить систему знань про явища і закономірності об'єктивного світу. Логічною формою закріплення цих знань є система понять, що розробляються відповідною наукою. Саме поняттю відведена певна роль у вирішенні завдань, поставлених перед наукою конституційного права на сучасному етапі у галузі подальшого вдосконалення й ефективного правового регулювання конституційно-правових відносин. Це передбачає насамперед необхідність глибокої і досить ґрунтовної наукової розробки питань понятійно-категоріального апарату конституційного права.

Не буде перебільшенням сказати, що в українській науці конституційного права проблема конституційно-правових понять спеціально не досліджувалась і не вивчалась. У сукупності з іншими аспектами понятійно-категоріального апарату конституційного права даній проблематиці присвячено праці переважно загальнотеоретичного характеру. Зокрема, основні юридичні поняття теоретико-правової науки (які стосуються й конституційного права) розглядали у своїх працях такі видатні вчені-правознавці, як А. М. Васильєв, Т. В. Кашаніна, В. С. Жеребкін. Інші вчені – В. С. Готт, Ф. М. Землянський, М. М. Розенталь розкривали лише філософський аспект даної проблеми, ігноруючи сферу права. Ряд науковців, які займаються питаннями конституційного права, досить ґрунтовно зосереджують свою увагу на теоретичних підвалинах цієї галузі права, проте не розкривають сутність та значення конституційних понять як одних з основних елементів

понятійно-категоріального апарату конституційного права. Отже, об'єктом спеціального дослідження дана проблема ще не була жодного разу, особливо в умовах якісного реформування конституційно-правових відносин, переходу до нового етапу конституційного процесу та правової держави загалом.

Саме тому постає завдання проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми, охарактеризувати конституційно-правові поняття, які є складовим елементом понятійно-категоріального апарату конституційного права на сучасному етапі, окреслити його значення та перспективи розвитку.

Понятійно-категоріальний апарат конституційного права являє собою об'єднання окремих елементів – понять, категорій, термінів, а також їхніх визначень. Виділення серед понять окремих груп – категорій і термінів – методологічно важливо, оскільки це дає змогу з'ясувати значення та провідну роль понять в конституційному праві та відвести їм відповідне місце в системі цієї науки. З цього приводу влучною є думка С. Ю. Головіної, яка стверджує, що «в понятійному ряді **поняття – термін – категорія** перше слово має найбільш загальний зміст»¹. Так, справді, поняття – це думка, що відображає в узагальненій формі предмети і явища об'єктивної дійсності². Саме в тому, що поняття виступає мисленою абстракцією певних сторін, рис, які притаманні предметам об'єктивного світу, полягає його природа. Свого часу ще класики марксизму-ленінізму стверджували, що «поняття – це основний будівельний матеріал процесу пізнання та мислення, основна логічна «клітина» пізнання. В цьому смислі ми вважаємо її, цю «клітину», первинною при аналізі інших форм мислення»³.

Термін «поняття» ввели ще стоїки. Основоположник школи стоїків Зенон із Кітіона на Криті розумів під поняттям щось, що було вже пізнане, тобто першопочатково до поняття підходили як до готового, зафіксованого у слові згустку знань. Пізніше Платон, Гегель, Спіноза та ін. трактували поняття як синтез, як продукт духовного конструювання, який був діалогом мислення з самим собою і реалізувався через мову. Тепер під поняттям розуміють форму мислення, що відображає суттєві якості та відносини предметів та явищ і виділяє загальне шляхом відокремлення основних особливостей окремої групи предметів даного класу; як форму мислення, яка відтворює предмети та явища в їхніх істотних ознаках⁴.

Саме через поняття пізнається сутність речей. Воно набуває повної завершеної форми лише в процесі розвитку термінів і визначень, а також у процесі їхнього практичного застосування. Однак поняття не тільки здобуваються у процесі діяльності людини шляхом практичного їх освоєння, **вони спрямовані на вдосконалення науки**. Поняття мають здатність існувати не лише у мовній формі, але й у наукових працях, діях, де вони **об'єктивуються**. Ось що з цього приводу зауважує Т. В. Кашаніна: «Головну особливість понять у праві складає своєрідна форма їх об'єктивації: вони використовуються в законодавстві»⁵. Ми цілком підтримуємо цю думку, бо, читаючи будь-який закон, що має місце в конституційному законодавстві, від першої до останньої сторінки зустрічаються конституційно-правові поняття. Прикладом можуть бути абсолютно усі нормативно-правові акти конституційного права, які складаються з основних понять, категорій, термінів та містять їхні визначення. В юридичній літературі також справедлива думка про те, що конституційно-правова наука є не тільки пізнавально-теоретичною, вона ще й «виробнича» в дусі безпосереднього активного впливу на законодавство і практику його застосування⁶. Вказана властивість досягається звичайно за допомогою її понятійно-категоріального апарату. Отже, проблема

специфіки конституційно-правових понять лише поставлена і потребує глибокого й усестороннього дослідження.

Суб'єктивність конституційно-правових понять полягає у неповній тотожності їх змісту відображеному окремому предмету⁷, оскільки не завжди словами можна передати смисл, охопити зміст.

Конституційно-правове поняття знаходиться в тісному зв'язку зі словом: поняття як форма мислення не існує поза словом, поза мовою. Слово відіграє суттєву роль у формуванні поняття: кожне поняття утворюється тільки разом зі словом, що йому відповідає. Слово закріплює за собою певне поняття і водночас є вираженням поняття⁸.

Кожне слово, що визначає предмети дійсності та їхні властивості, має лексичне значення. Лексичним значенням слова виступає той зміст (сукупність загальних відмінних ознак), знання якого дозволяє відносити певний комплекс звуків до визначеної групи предметів, тобто дозволяє правильно вживати слова. Наприклад, щоб правильно вжити слово «норма конституційного права», ми повинні знати загальні риси останніх (наприклад, пріоритетність у національній правовій системі та їх інтегративне призначення, установчий характер та публічно-політичний зміст⁹), що дозволить відрізнити їх від інших видів правових норм. Ці властивості закріплюються за звуковим комплексом «норма конституційного права» і складають значення словосполучення «норма конституційного права».

Будь-яке конституційно-правове поняття виражається одним або декількома словами. Прикладом понять, що виражаються одним словом, можуть бути такі: «конституція», «референдуми», «вибори», «устрій» тощо. Прикладами понять, виражених декількома словами, можуть слугувати такі: «конституційний процес», «конституційні правовідносини», «демократична держава», «референдна демократія», «виборча система», «наука конституційного права» та ін. Взагалі, останній вид переважає в конституційному праві.

Існують також слова, різні за звучанням, але які мають одне і те саме значення, що виражають одні й ті самі поняття, наприклад: «форми конституційного права» та «джерела конституційного права».

Водночас є тотожні за звучанням, але такі, які мають різне значення та, відповідно, виражають різні поняття, наприклад слова-омоніми: «конституційний процес – як процес розвитку державності»¹⁰ і «конституційний процес як процедура прийняття нормативно-правового акта»¹¹.

Кожне конституційне поняття має зміст та об'єм. **Зміст поняття** – це сукупність ознак предметів чи явищ, що відображаються в поняттях. У зміст поняття входять загальні й суттєві ознаки предметів та явищ правової дійсності. Наприклад, у зміст такого поняття, як «конституційні правовідносини», входять такі ознаки: «виникнення виключно на основі норм конституційного права», «це зв'язок між його суб'єктами, що виникає на основі норм права через їх суб'єктивні юридичні права і обов'язки», «індивідуальний, конкретно визначений характер», «підтримується (гарантується) примусовою силою держави»¹².

Об'єм поняття – це сукупність предметів чи явищ, що відображаються в понятті. Так в об'єм поняття «конституційні закони» увійдуть всі відомі нам закони, що відповідають Конституції України, оскільки всім їм притаманні ознаки, відображені в понятті «конституційні закони» (в тому числі, наприклад, ознака «прийняття виключно Верховною Радою України – вищим представницьким та законодавчим органом держави»). Тобто в об'єм поняття, що розглядається, вхо-

дять всі ті окремі предмети, щодо яких можна стверджувати, що їм належить зміст цього поняття. При цьому будемо одержувати істинні думки.

Також вартим уваги буде питання про функції конституційно-правових понять. З цього приводу зазначимо, що основним завданням юридичної науки є об'єктивне відображення дійсності, законів її розвитку з метою «озброєння» людини новими знаннями. Для досягнення цієї мети наука та її складові (поняття, категорії, терміни та їхні визначення) виконують різноманітні функції, в яких виявляється сутність і призначення їх у суспільстві.

Функції конституційно-правових визначень розвиваються і визначаються відповідно до їх призначення. Власне, найважливішою функцією конституційно-правових визначень є **онтологічна**. Це означає, що конституційне право формулюється та існує через знакові, мовні засоби. Окремі автори стверджують, що онтологічний аспект зв'язку «мова – право» полягає у тому, що обидві ці категорії мають знакову природу: «Як слова природної мови, так і норми права – знакові форми репрезентації об'єктивного світу»¹⁴. Мову як форму матеріалізації права ці дослідники відносять до генетичного аспекту відносин, що розглядаються.

Ми вважаємо, оскільки онтологія є «вчення про буття як таке, незалежно від суб'єкта і його діяльності»¹⁵, а право здатне виявити себе зовні тільки через мову, то саме під об'єктивацією права в мові слід розуміти результат реалізації мовою онтологічної функції щодо права. Крім того, право не можна розглядати як самостійну знакову суть: вся його знаковість – мовна знаковість; правовий знак – насамперед мовний знак. Норма права сама по собі знаком не є (як і будь-яка думка, будь-яка ідея ще не є знак). **Знаками, через мову, вона виражається зовні**. Непозначена правова норма залишається за межами суспільного буття і перестає бути власне нормою: адже правило (а саме так слово *«norma»* перекладається з латині) поведінки тільки тоді стає таким, коли воно сповіщене заданому колу суб'єктів¹⁶. Незнання суб'єктами про існування того чи іншого правила, якщо згадане незнання викликане абсолютною відсутністю самої можливості отримання інформації про існування норми, не тягне відповідальності за невиконання даного правила.

Мова – це те, що робить волю держави, яка міститься в правових нормах, об'єктивною реальністю, доступною для застосування та тлумачення, оскільки воля держави не може бути виявлена інакше як через знаки. Об'єктивація волі держави, виявленої в нормах права, може відбуватися різними шляхами, класифікувати які можна, зокрема, на основі класифікації джерел права.

Найбільш розповсюдженим і таким, що відповідає сучасним вимогам способом, слід визнати втілення норм у письмову документальну форму. Документ, який встановлює, відмінює чи змінює правові норми або ж змінює сферу їх дії, є нормативним правовим актом. Нормативний правовий акт може мати вид, наприклад, закону, указу, розпорядження тощо. При цьому незалежно від конкретно-юридичних характеристик і властивостей нормативно-правовий акт існує саме як текст, підкорюючись принципам і закономірностям, притаманним текстам взагалі.

Отже, єдина можливість реального буття правових норм (у тому числі й конституційно-правових) та їх визначень полягає в об'єктивації їх через семіотичні, мовні засоби. Право подвійно впливає на суб'єктів правозастосування. По-перше, вказаний вплив відбувається за допомогою власне юридичних засобів – через методи правового регулювання, шляхом визначення кола прав і обов'язків, накла-

дення санкцій. По-друге, право впливає також через знакову форму вираження саме як мовна реальність.

Підсумовуючи, зазначимо, що **конституційно-правові поняття** – це результат форми мислення, тобто логічні узагальнення, що відображають найбільш суттєві властивості, ознаки, зв'язки та відносини однорідних і складних явищ та процесів конституційно-правової дійсності.

З приводу значення поняття у системі понятійно-категоріального апарату конституційного права слід сказати, що воно є як ядром, серцевиною усього апарату (у вигляді основних, базисних категорій), так і простою ланкою апарату, найменшим структурним елементом цілісної системи. Будучи відпрацьованими на діїсно науковій основі, являючись вираженням певного ступеня пізнання правової дійсності, конституційно-правові поняття водночас є засобом подальшого поглиблення наших знань і орієнтиром у практичній діяльності.

1. *Головина С.Ю.* Понятийный аппарат трудового права. – М.: Урга, 1998. – С. 72.
2. *Горский Д.П.* Логика: Учебное пособие для педагогических училищ. – М.: Госуд. учебно-педагогич. издательство Мин. просвещения РСФСР, 1954. – С. 17.
3. *Розенталь М.М.* Принципы диалектической логики. – М., 1960. – С. 205.
4. *Кириллов В.И., Старченко А.А.* Логика: Учебник для вузов. – 5-е изд., перераб. и доп. – М., 2000. – С. 30.
5. *Кашанина Т.В.* Правовые понятия как средство выражения содержания права // Советское государство и право. – 1981. – №1. – С. 36.
6. *Губаева Т.Н., Малахов В.Л.* Словесность в юриспруденции как учебная дисциплина // Государство и право – 1996. – № 12. – С. 113-119.
7. *Готт В.С., Землянский Ф.М.* Диалектика развития понятийной формы мышления (анализ становления различных понятийных форм). – М.: Высшая школа, 1981. – С. 18.
8. *Горский Д.П.* – Цитована праця. – С.17.
9. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України / За заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. – 3-є вид., перероб. і доопр.; Передмова проф. В. В. Коваленка. – К.:КНТ, Видавництво Ліра-К, 2011. – С. 58.
10. *Томенко М.В.* Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: Монографія. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2009. – 299 с.
11. *Приходько Х.* Конституційний процес як самостійний вид юридичного процесу // Право України. – 2008. – № 6. – С. 29-34.
12. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Цитована праця. – С. 132.
13. *Багай Н.* До поняття юридичної науки // Вісник Львівського ун-ту. Серія юридична. 2000. Вип. 35. – С. 40-45.
14. *Губаева Т.Н., Малахов В.Л.* Словесность в юриспруденции как учебная дисциплина // Государство и право. – 1996. – № 12. – С. 113-119.
15. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права. – Чернівці: Рута, 1999. – 198 с.
16. *Прокофьев Г.С.* Онтологическая и гносеологическая функции языка в правовых нормах // Вестник Московского ун-та. – Серия 11: Право. – 1999. – № 3. – С. 103-107.